

KAVALALI MEHMET ALİ PAŞA İSYANI (1831-1841)

Doç. Dr. Öğ. Kd. Alb. Mehmet KOCAOĞLU*

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu, uzun yüzyıllar boyunca çeşitli ırk, din, dil ve kültürlerden oluşan bir toplum olarak yaşamıştır. İmparatorluğun bu özelliğinden dolayı, 18. yüzyılın sonlarından itibaren gelişen "Milliyetçilik" ve "Bağımsızlık" akımı, Osmanlı ülkesinde hızla yayılmıştır. Bu siyasal akımlar 19. yüzyılın başından itibaren, imparatorlukta birçok isyanın çıkmasına ve uluslararası birçok sorunun yaşanmasına neden oldu.

Bu dönemde, stratejik ve ekonomik değeri yüksek geniş toprak parçaları hala imparatorluğun elinde bulunmaktadır. Ancak, Avrupa'daki Aydınlanma çağı gelişmelerini izleyemeyen, Endüstri Devrimi'ni gerçekleştiremeyen Osmanlı İmparatorluğu, siyasal, ekonomik ve askeri sorunları 19. yüzyılın başında daha ağır hissetmektedir. Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde emelleri olan bazı devletler, Milliyetçilik ve Bağımsızlık fikirlerini hızla imparatorluk içine yaymışlardır. Amacı, Mısır'a çıkmak ve Doğu Akdeniz'i ele geçirmek olan büyük devletler, Balkanlar ve Mora'da isyanlar çıkarmayı teşvik etmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Balkanlar'daki ilk isyan hareketi 1804'deki Sırp isyanıdır. Bu olaydan kısa bir süre sonra da, 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı başlamıştır. Ruslar, bir yandan savaşırken, diğer yandan Balkanlar'daki bütün Hristiyanları Osmanlı'ya karşı ayaklandırmaya çalışmışlardır¹.

* GnKur. Başk. And. D. And. Tetkik Şb. Md.

1. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, TTK Basımevi, Ankara 1983, S. 105; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1982, s. 101.

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı toprakları üzerinde bu gelişmeler olurken, Avrupa kıtasında çok büyük siyasal değişimler yaşanmıştır. Fransız İhtilali ve Napolyon savaşları sonucunda Avrupa siyasi haritası ve güçler dengesi alt-üst olmuştur. Bütün bu sorunları çözümlenmek ve Avrupa'ya yeniden bir siyasi düzen ve şekil vermek üzere "Viyana Kongresi" toplanmıştır. 9 Haziran 1815'te imzalanan "Viyana Kongresi Kararları" ile Avrupa'da yeni bir statü ortaya çıkmıştı². İngiltere, Rusya, Avusturya-Macaristan ve Prusya Avrupa güçler dengesini, kendi çıkarları doğrultusunda yeniden düzenlemişlerdi.

Viyana Kongresi Kararları'nı alan büyük Avrupa devletleri, kendi çıkarları doğrultusunda aldıkları bu kararları, başta Fransa olmak üzere, diğer devletlere de kabul ettirdiler. Bu kararlar alınırken hak ve hukuk tanınmadığı, Milliyetçilik ve Bağımsızlık gibi düşünce akımları dikkate alınmadığı için çizilen sınırlar doğal olmaktan uzak kalmıştır. Bu nedenle 1830'da Avrupa'daki bu yeni düzene karşı ayaklanmalar başlamıştır³.

Viyana Kongresi Kararları'nın alınmasından kısa bir süre sonra, başta Fransa ve Rusya'nın siyasi etkisi ve desteği ile Rumlar arasında Milliyetçilik akımı hızla yayıldı. Bağımsızlık için her türlü kültürel ve ekonomik desteği sağlayan Rumlar, 1821 yılında Mora'da isyanı başlattılar⁴. Kısa sürede gelişen ve Ege adalarına kadar yayılan Rum isyanını bastırmak için Osmanlı Hükümeti büyük çaba harcamıştır. Ancak, her türlü çabaya rağmen, 1824'e gelindiğinde, çarpışmalar bütün şiddetiyle devam ediyordu. İsyanı bu şekilde bastıramayacağını anlayan Osmanlı Hükümeti, 1824'te Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan yardım istedi. Avrupalı uzmanlarca yetiştirilmiş bir düzenli ordusu ve güçlü bir donanması olan Mehmet Ali Paşa, Girit ve Mora Valiliklerinin de kendisine verilmesi koşuluyla, isyanı bastırmayı kabul etmiştir⁵.

1825'ten itibaren, Mora isyanını bastırmak için Osmanlı ordusu ile birlikte hareket eden Mısır ordusu, kısa sürede büyük başarılar elde etti. Beklemedikleri bir biçimde, Osmanlı-Mısır ortak kuvvet-

2. Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 39; Oral Sander, *Siyasi Tarih. İlkçağlardan I. Dünya Savaşı Sonuna Kadar.*, İmge Yayınevi, Ankara 1989, s. ; Mehmet Gönübol, *Milletlerarası Siyasi Teşkilâtlanma*, Ankara 1968, s. 37-43.

3. Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 86.

4. Bilâl Şimşir, *Ege Sorunu-Belgeler*, c. I, Ankara 1976, s. XIII; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 112.

5. Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 110; Enver Ziyar Karal, *a.g.e.*, s. 115.

lerinin isyanı bastırması üzerine İngiltere, Rusya ve Fransa, Osmanlı Devletine karşı bir protokol imzaladılar. İmzalanan Londra Protokolü ile üç devlet; isyancılarla Osmanlı Hükümeti arasında bir ateşkes antlaşması imzalanmasını istediler. Ayrıca, ateşkesin hemen ardından Yunanistan devletinin kurulacağını bildirdiler. Osmanlı Hükümeti bu kararları tanımayınca, 20 Kasım 1827'de Navarin'deki Osmanlı-Mısır ortak donanması, İngiliz-Fransız-Rus ortak donanması tarafından bir baskınla batırıldı.

Navarin baskını diplomatik bir sorun haline gelince, İngiltere, Fransa ve Rusya elçileri İstanbul'u terkettiler. İngiltere, İbrahim Paşa kuvvetlerini Mora'dan Mısır'a götürmek üzere gemiler gönderdi. Fransa'da 30.000 kişilik bir kuvvetle geçici olarak Mora'yı işgal etti. Rusya ise, Nisan 1828'de Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açtı.

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti'nin yenilgiyle sona erdi ve 14 Eylül 1829'da Edirne Barış Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti, Londra protokolünü kabul etmiş ve bağımsız Yunanistan devleti kurulmuştur⁶.

KAVALALI MEHMET ALİ PAŞA VE MISIR VALİLİĞİ

Mehmet Ali Paşa, 1769 yılında Kavala'da doğmuştur. Her hangi bir eğitim almamasına rağmen, zeki, cesur oluşundan ötürü, kendisini kısa sürede kabul ettirebilen bir yapısı vardı. 18 yaşına kadar çeşitli iş kollarında çalıştıktan sonra, askerlik mesleğine girmiştir. Mısır'ı Napolyon Bonapart'ın işgal kuvvetlerinden kurtarmak için, 1799 yılında Kavala'dan gönderilen seçme askerlerin başında Kahire'ye geldi. Fransızların Kahire'yi boşaltmasından sonra, kısa sürede buradaki başıbozuk askerleri yönetimi altına almış ve komutanları olmuştur⁷.

Napolyon'un seferi sonucunda bozulan Mısır'ın idari yapısını, bölgede giderek zayıflayan Osmanlı'nın yönetim boşluklarını iyi değerlendirmiştir. Osmanlı yönetiminin Mısır'daki en büyük problemi olan Kölemenleri kullandı. Kölemenleri Osmanlılara, Arnavutları Kölemenlere karşı kışkırtarak, ortaya çıkan kargaşalıkları kendi lehine kullandı ve halkın güvenini kazandı. Zekâsı ve askerler üzerindeki komuta gücünü kullanarak, yönetimi ele geçirmek

6. Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 118-121.

7. Şinasi Altundağ, "Mehmet Ali Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 7, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 567.

için çeşitli entrikalara başvurmuştur. Bu sayede Vali Husrev Paşa'yı ülkeden kaçırtmış ve halkın desteğiyle idareyi eline almıştır. Bu oldu-bitti karşısında Osmanlı yönetimi, düzenli vergisini vermesi ve Hicaz'ı ellerine geçiren Vahabileri etkisiz kılması koşuluyla O'nu 1805'te Mısır Valisi olarak atamıştır⁸.

Mehmet Ali Paşa, vali olduktan sonra ilk iş olarak, iç huzursuzlukları ve siyasal kargaşalıkları ortadan kaldırmıştır. Osmanlı toprağı olmasına rağmen Mısır üzerinde söz sahibi olan Kölemen beylerinin etkisini ortadan kaldırdı. 1807 yılında Mısır'ı işgal etmek isteyen İngilizleri yenilgiye uğratmış, 1811'de ise Kölemen beylerinin büyük bir bölümünü öldürtüp Mısır'ın tek hakimi haline geldi. Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da giderek güçlenmesinden endişelenen Osmanlı Yönetimi, O'nu Selânik ve Kavala Valiliklerine tayin ettiyse de, Mısır'dan uzaklaştıramadı.

Mehmet Ali Paşa, 1818'de Hicaz'daki Vahabî ayaklanmasını bastırdıktan sonra güç ve kudretini iyice artırdı. İslâm dünyasında da giderek saygınlık kazanmıştır. Bu gelişme üzerine, Osmanlı Devleti'nce kendisine Hicaz ve Habeş valilikleri de verilmiştir. 1822'de Sudan'ı tamamen ele geçiren Mehmet Ali Paşa, hızla güçlü bir Mısır devleti kurmaya başladı⁹.

Güçlü bir Mısır kurarak bölgesine egemen olabilmek ve İstanbul'dan bağımsız hareket edebilmek için, çok güçlü bir devlet kurmaya başlayan Mehmet Ali Paşa, büyük reformlar yapmıştır. Mısır'da ekonomik, askerî ve idarî reform hareketlerine girişen Mehmet Ali Paşa, ilk iş olarak Mısır'daki tüm toprakları millileştirdi. Nil nehrinden İskenderiye'ye açılan kanal ile sulama işleri düzenlendi. Nil deltasında pamuk üretimi ön plana çıkarıldı. Afyon, pirinç, şeker pancarı ve hububat gibi endüstriyel ürünler yetiştirilmeye başlanmıştır. Fransa ile sürdürülen yakın ilişkilerden yararlanılarak iplik, bez, şeker, zeytinyağı ve alkol fabrikaları ile Mısır ekonomisine yeni bir çehre verilmiştir¹⁰.

Bu çalışmalar sonunda Mısır'ın yıllık geliri onüçbin keseden, dört yıl içinde dörtyüzbin keseye çıktı. Bu paranın bir bölümüyle, Fransız subay ve teknisyenlerinin denetiminde modern bir ordu ve donanma kurmuştu. Diğer bölümü ile de, her alanda bilgi sahibi ol-

8. Şinasi Altundağ, *a.g.m.*, s. 567; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 126; Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 125.

9. Şinasi Altundağ, *a.g.m.*, s. 570.

10. Şinasi Altundağ, *a.g.e.*, s. 570; Oral Sander, *a.g.e.*, s. 119.

mak ve Avrupa endüstrilerini tanımak için çok sayıda genci, Avrupa'ya eğitime yolladı. Böylece, Mehmet Ali Paşa'nın yönetimi altındaki Mısır, doğu Akdeniz'de önemli roller oynayabilecek bir güç merkezi haline geldi.

İSYANIN BAŞLAMASI VE GELİŞİMİ

Navarin baskını sonrasında Mehmet Ali Paşa, Mora'nın elden gideceğini ve Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanacağını anlamıştı. Bu nedenle, 6 Ağustos 1828'de İngilizler ile anlaşarak ordusunu Mısır'a geri çekmeyi kabul etti.

Mehmet Ali Paşa'nın pek çok can kaybına, büyük masraflara ve donanmasına mâl olan Mora seferinden, Girit adasından başka bir kazancı olmadı. Ancak, Mısır'daki itibarı güçlendi. Bağımsız bir hükümdar gibi, Avrupa devletleriyle kendi adına antlaşmalar imzaladı. Ayrıca, bu savaşta hem modern Mısır ordusu yeni savaş taktikleri ve araçlarını denedi, hem de Osmanlı ordusunu yakından tanıdı.

Bu olaylardan sonra Mehmet Ali Paşa ve Padişah II. Mahmut arasında gerginliği tırmandıracak bir dizi olay meydana geldi. Önce, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında gerginlik oldu. II. Mahmut, savaşta Osmanlı ordusuna destek olması için, Mehmet Ali Paşa'dan yardım istedi. Mehmet Ali Paşa, yolun uzaklığını, donanmasının büyük hasar görmesini, Suriye'de salgın hastalıklar bulunmasını bahane ederek, istenilen yardımı yapmadı. Mora isyanı esnasında, Mehmet Ali Paşa'nın kendisine sormadan askerlerini geri çekmesine içerleyen II. Mahmut, bu olay sonrasında açıkça tavır almıştır. Osmanlı-Rus savaşı arkasından imzalanan Edirne antlaşmasından sonra Mehmet Ali Paşa, padişahın kendisine vaad edilen Girit ve Suriye valiliklerini istedi¹¹. II. Mahmut, Girit ve Suriye valiliklerini Mehmet Ali Paşa'ya vermediği gibi, onu Mısır valiliğinden almak için çareler aramaya başladı.

II. Mahmut, çevresindeki paşaların da etkisiyle, Mehmet Ali Paşa'ya karşı bir komplo düzenleyerek onu ortadan kaldırmak istedi. Plâna göre Mısır'da çıkacak bir olay bahane edilerek, Suriye valisi, Mehmet Ali Paşa üzerine gönderilecek ve ortadan kaldırılacaktı. Ancak, plânı yürürlüğe girmeden öğrenen Mehmet Ali Paşa, Suriye valiliğini kuvvet yoluyla ele geçirmek, kendi üzerindeki hesapları bozmak için fırsat kollamaya başlamıştır.

11. Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 127; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 129.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın, Suriye valiliğini ele geçirmekte dahil olmak üzere Ayaklanmasının nedenlerini şöyle sıralayabiliriz: (i) Mısır'ı, komşuları olan Sudan ve tüm Arabistan'da en üstün güç haline getirmek; (ii) İstanbul'dan bağımsız hareket edebilmek; (iii) Mısır valiliğini bir hanedanlık biçiminde babadan oğula geçirmek; (iv) Suriye'yi Anadolu'yu ve belkide tüm Osmanlı devletini ele geçirmek¹².

Suriye'yi ele geçirmek için çok uzun zamandan beri plânlar yapan Mehmet Ali Paşa, 1831 yılında Suriye'yi işgal etmeye karar vermiştir. Mehmet Ali Paşa, aslında Suriye'yi işgal için en uygun zamanı seçmişti. Osmanlı İmparatorluğu yıkıcı bir savaştan henüz çıkmış, Mora ve Cezayir gibi iki değerli toprağını kaybetmişti. İçte ise ülkenin her tarafında, Suriye'de dahil, isyanlar çıkmıştı. Büyük Avrupa devletleri ise, 1830 ihtilalleri ve etkileri yüzünden Avrupa sorunları ile uğraşıyordu.

Mehmet Ali Paşa, böylesine uygun bir ortamda, oğlu İbrahim Paşa komutasındaki 24.000 kişilik bir orduyu Akka valisi Abdullah Paşa'nın üzerine yolladı. Harekât denizden de desteklenince, Mehmet Ali Paşa kuvvetleri, 1832 ortalarına kadar bütün Suriye'yi işgal etti¹³. Bu durum karşısında II. Mahmut, Mehmet Ali Paşa'yı asi ilân etti. Yerine Mısır valisi olarak atadığını ilân ettiği Hüseyin Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunu, Mehmet Ali Paşa üzerine gönderdi. Ancak, Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, 29 Temmuz 1832'de Osmanlı ordusunu Beylan'da yenilgiye uğrattı. Arkasından da Toroslari geçerek Anadolu'ya girdi.

Mehmet Ali Paşa, bu zaferleri sonunda yeniden İstanbul'a başvurdu. Suriye kendisine verilmek koşuluyla savaşı durdurmayı teklif etti. II. Mahmut bu öneriyi reddetti ve İbrahim Paşa'ya karşı bu defa Reşit Paşa komutasında yeni bir ordu gönderdi. Reşit Paşa, Konya'da bulunan İbrahim Paşa kuvvetlerini kuşattı ve II. Mahmut'un emri üzerine saldırıya geçti. Reşit Paşa komutasındaki düzensiz Osmanlı birlikleri, Avrupa tekniği ile yetiştirilmiş, düzenli ve modern Mısır ordusu karşısında perişan oldu. Savaşta 30.000 kişi öldü ve 21 Aralık 1832'de Reşit Paşa esir düştü. Böylece Mehmet Ali Paşa'nın önündeki son engel de ortadan kalkarak İstanbul yolu açılmış oldu¹⁴.

12. Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü. Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, SBF Basımevi, Ankara 1987, s. 119.

13. Oral Sander, *a.g.e.*, s. 120; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 130.

14. Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi. 1831-1841*, I. Kısım, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 64; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 131.

Olayların bu şekilde umulmadık bir biçimde gelişmesi ve Osmanlı Devleti'nin, bir valisinin ayaklanmasını bastıramayacağını anlaması üzerine Avrupa devletlerinin yardımı istenmiştir. Aslında, İstanbul'un ve belki'de imparatorluğun Mehmet Ali Paşa'nın güçlü yönetimi altına girme ihtimali, bölgede çıkarı olan Avrupa devletlerini zaten harekete geçirmişti. Bu gelişmeyle birlikte, olay, padişah ve valisi arasındaki bir iç sorun olmaktan çıkarak, uluslararası büyük bir sorun haline geldi.

Bu ani gelişme karşısında kısa bir tereddütten sonra, Avrupa devletleri kararlarını verdiler. İyice güçten düşmüş olmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü, Avrupa dengesi ve statükosu için önemli bir etkeni. Bu bakımdan ortaya çıkacak büyük bir değişikliğe karşı görünüyordular.

Bununla birlikte başlangıçta, Mehmet Ali Paşa'ya karşı II. Mahmut'un yardım isteğine Avrupa devletlerinin tepkisi, çıkarlarına göre değişik şekillerde olmuştur.

Rusya, Mehmet Ali Paşa isyanı ile en yakından ilgilenen devlet olmuştur. Rusya, olayın gelişmelerinden telaşlanmış ve Osmanlı Devleti'ne yardım etmekte acele etmiştir. Çar I. Petro'dan beri, Karadeniz'i bir Rus gölü haline getirmek, İstanbul ve Boğazları ele geçirmek, Akdeniz'e inmek isteyen Rusya, epeyce mesafe katetmişti. Oysa, zayıf bir Osmanlı İmparatorluğu yerine, güçlü bir Mehmet Ali Paşa yönetimi iş başına geçerse, bu emel gerçekleşmeyebilirdi. Hatta, Rusya için tehdit oluşturabilecek yeni bir komşu edinebilirdi. Bu nedenlerle Rusya, zayıf Osmanlı yönetimini Mehmet Ali Paşa kuvvetlerine karşı destekleyerek, hem kendisini hem de gelecekteki emellerini garanti altına almak istedi¹⁵.

Avusturya, genel politikası nedeniyle iç isyanlara kesin olarak karşı idi. 1830 Avrupa ihtilalleri esnasında, imparatorluk içindeki toplulukların genel bir hareketinden çekinmekteydi. Bu yüzden Avusturya, Mehmet Ali Paşa isyanı esnasında Osmanlı İmparatorluğu'nu desteklemiştir. Bu konuda Rusya ile ortak hareket ediyordu. Fakat aynı zamanda da Rusya'nın Balkanlar üzerine eğilmesinden ve etkili olmasından çekiniyordu¹⁶.

Fransa, 18. yüzyılın sonlarından beri, buranın önemini görerek, Mısır ile ilgisini kesmemişti. Mehmet Ali Paşa, Mısır valisi olduk-

15. Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 133; Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 128.

16. Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 129.

tan sonra, burayı Fransız bilim ve teknik adamlarının yardımıyla kısa sürede geliştirmişti. Modern Mısır ordu ve donanması da Fransız subay ve askeri uzmanları sayesinde kurulmuştu. Bu da, Mısır'da Fransa'ya diğer devletlere göre üstünlük ve ayrıcalık sağlamıştı. Mehmet Ali Paşa, aynı zamanda Akdeniz'de İngiliz emellerini sınırlandırmak bakımından da Fransa'nın değerli bir dostu idi. Bu bakımdan genel politika olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü ilkesine bağlı kalmakla beraber, isyan boyunca Mehmet Ali Paşa'yı desteklemiştir¹⁷.

İngiltere, Doğu Akdeniz'de ve Osmanlı İmparatorluğu topraklarında büyük çıkarları olan bir devletti. Mehmet Ali Paşa ve Fransa arasındaki çok yakın ekonomik ve askeri ilişkilerden oldukça rahatsızdı. Bu ilişkilerin Akdeniz'deki İngiliz deniz üstünlüğünü ve çıkarlarını zedeleyeceğini biliyordu. Bu nedenle isyanı iyi karşılamamıştı. Mehmet Ali Paşa'nın güçlü yönetiminin Mısır ve Suriye'ye egemen olması, İngiltere'nin Hindistan'a giden deniz ve kara yolunu tehlikeye sokabilirdi¹⁸.

Osmanlı İmparatorluğu, Mehmet Ali Paşa kuvvetleri Anadolu içlerinde ilerlediği sırada önce İngiltere'den yardım istemişti. Ancak, Belçika ve Hollanda sorunu yüzünden Avrupa sorunlarıyla ilgilenen İngiltere, bu yardım isteğini geri çevirdi. Bu sırada Fransa Mısır'ı desteklediğinden, son çare olarak Rusya yardımı çağrıldı¹⁹. Yukarıda belirtilen nedenlerden ötürü Mehmet Ali Paşa isyanında Osmanlı İmparatorluğu'nu destekleyen Rusya, yardım teklifini memnurlukla kabul etti. 1833 yılında İstanbul'a bir donanma ile 5.000 kişilik bir ordu gönderdi. Böylece Rusya, Osmanlı Devleti üzerinde etkili bir duruma geçmişti.

Bu oldu bitti, Doğu Akdeniz'de çıkarları olan İngiltere ve Fransa'yı derhal harakete geçirdi. Büyük bir diplomatik atağa kalkan İngiltere ve Fransa Mehmet Ali Paşa üzerinde diplomatik baskı uyguladılar ve Osmanlı ile anlaşma yaparak ilerleyişini durdurması konusunda zorladılar.

Bu baskılar sonucunda Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Devleti ile 5 Mayıs 1833'de Kütahya Antlaşması'nı imzaladı²⁰. Antlaşma ile Mehmet Ali Paşa'ya, Mısır ve Girit valiliklerinin yanında Suriye

17. Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 129.

18. Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 132.

19. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970, s. 59.

20. Şinasi Altundağ, *a.g.e.*, s. 65; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 136.

valiliği, oğlu İbrahim Paşa'ya da Cidde valiliğinin yanında Adana'nın vergi toplama hakkı verildi.

Bu antlaşmadan sonra, Mehmet Ali Paşa, kuvvetlerine geri çekilme emri verdi ve Mısır kuvvetleri Torosların güneyine geri çekildi. Böylece Mehmet Ali Paşa isyanının birinci bölümü sona erdi. Ancak antlaşma her iki tarafı da memnun etmedi ve karşılıklı güvensizlik sürdü. Bu güvensizlik üzerine, Osmanlı İmparatorluğu Rusya ile bir ittifak antlaşması imzaladı. Bu antlaşmayla, II. Mahmut Osmanlı imparatorluğu'nun geleceğini güvence altına almak istiyordu. Rusya ise Boğazlar ve genel olarak Osmanlı Devleti üzerinde elde ettiği üstün durumun devamını istiyordu. 8 Temmuz 1833 tarihinde imzalanan Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nın açık maddeleri ile klâsik bir savunma ittifakıydı²¹. Sekiz yıl süreli olarak imzalanan bu antlaşma ile, Osmanlı Devletine bir saldırı olursa, Rusya, karadan ve denizden yardım göndermeyi garanti ediyordu. Ancak, antlaşmanın gizli maddesi ile Rusya, Boğazlar üzerinde büyük bir avantaj elde etti. Bu gizli maddeye göre, Rusya'ya bir saldırı olursa, Osmanlı Devleti Rusya'ya parasal ve askeri bir yardımda bulunmayacak, yalnızca, Çanakkale Boğazı'nı kapatacak, yabancı savaş gemilerinin geçişine izin vermeyecekti.

Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nın gizli maddeleri, Fransa ve İngiltere tarafından hemen öğrenilmiş ve büyük tepki yaratmıştır. Bu iki devlet, antlaşmanın gizli maddesinden dolayı, Osmanlı Devleti ve Rusya'yı protesto ettiler ve bunu tanımayacaklarını bildirdiler.

Kütahya Antlaşması, gerek içeriği gerekse sonuçları açısından her iki tarafı da memnun etmemişti. Üstelik, II. Mahmut, isyan ve sonuçlarını bir türlü içine sindiremiyor, verdiği ödünleri geri almaya çalışıyordu. Böylece, Mehmet Ali Paşa'ya iyi bir ders vermek ve devletin şerefini kurtarmak mümkün olabilecekti. Mehmet Ali Paşada daha çok yerlere ve olanaklara sahip olmak istiyordu. Bu nedenle her iki taraf da yeni bir savaş için hazırlıklar yapıyor ve birbirlerini kolluyordu.

Mehmet Ali Paşa, Kütahya Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, adeta İstanbul'dan bağımsız bir hükümdar gibi davranmaya başlamıştı. Bir yandan ordu ve donanmasını güçlendiriyor, öte yandan da Irak'a doğru genişlemek istiyordu. Bağımsızlık isteklerini ve Irak üzerindeki emellerini desteklemesi için İngiltere'ye yakınlaşma

21. Şinasi Altundağ, *a.g.e.*, s. 145. Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 131.

çabalarını sürdürüyordu. Ayrıca, kazandıkları zaferden dolayı kendilerini Osmanlı Devleti'nden daha güçlü görmeye başlayan İbrahim Paşa, halifeliğin İstanbul'dan Kahire'ye getirilmesi gerektiğini söylüyordu. Bu durum da, özellikle Suriye ve Lübnan'da Mehmet Ali Paşa'ya karşı sert bir tepki yaratıyordu²².

Osmanlı İmparatorluğuda, muhtemel bir savaş için ordusunu yeni baştan düzenlemeye başladı. 1838 yılına gelindiğinde Mehmet Ali Paşa'nın bağımsızlığını ilân edeceği söylentileri dolaşmaya başladı. İngiltere, muhtemel bir ikinci savaşta Rusya'nın Osmanlı Devleti'nden daha fazla ödün koparmasından endişeleniyordu. Bu yüzden 1838 sonrası Osmanlı Devleti ile ilişkilerini yakınlaştırma çabasına girdi. İki devlet arasında 16 Ağustos 1838'de bir ticaret antlaşması yapıldı²³.

Osmanlı-İngiliz Ticaret antlaşmasına başlangıcında sert tepki veren Fransa, daha sonra antlaşmayı tanımış ve kendisi de bir ticaret antlaşması imzalamıştır. Böylece, Osmanlı Devleti, İngiltere'nin ardından Fransa'nın da siyasi desteğini sağlamış oldu.

MEHMET ALİ PAŞA İSYANININ İKİNCİ BÖLÜMÜ: NİZİP SAVAŞI

Mehmet Ali Paşa isyanının ikinci bölümü 1839 yılında başlamıştır. Osmanlı devletinin askeri hazırlıkları ve diplomatik girişimleri sonucunda durumun aleyhine dönmeye başladığını gören Mehmet Ali Paşa, İstanbul'dan bazı isteklerde bulundu. Bunların reddedilmesi üzerine de bağımsızlığını ilân etti. Bu gelişme üzerine, uzun zamandır hazırlıklar yapan II. Mahmut, Hafız Paşa komutasındaki Osmanlı ordularını 1839'da bir bahane ile Suriye'ye sokarak savaşı başlattı. Osmanlı ordusu ile İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu, 24 Haziran 1839'da Nizip'te karşılaştılar.

Sayı bakımından aşağı yukarı iki ordu birbirine eşit idi. Osmanlı ordusu 30.000 yaya, 5.000 süvari ve 3.000 topçudan oluşuyordu. Mısır ordusu ise 40.000 kişiden oluşuyordu. Her iki orduda da top sayısı 160'şar idi²⁴.

Nizip alanında her iki ordu da savaş kurallarına uygun olarak yerleşmiş ve taarruz için uygun zamanı beklemeye koyulmuşlardı.

22. Şinasi Altundağ, *a.g.e.*, s. 151.

23. Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 134.

24. Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 141; Şinasi Altundağ, *a.g.m.*, s. 572.

Osmanlı ordusunda danışman olarak bulunan Prusyalı kurmay subaylar, Osmanlı ordusu Mısır ordusunu yenebilecek bir durumda olduğundan, hemen taarruza girişilmesini tavsiye ettiler. Fakat ordu içerisinde bulunan ulema Cuma günü taarruz edilmesinin dine uygun olmadığını bildirerek, saldırıya engel oldular. Ertesi gün Prusyalı subaylar bir gece baskını yapılmasını tavsiye ettiler. Ulema bu sefer de gece ansızın baskın yapılmasının padişahın şanına yakışıkalmayacağını söylediler. Bu arada Mısır ordusu, Osmanlı ordusunun kanatlarını kuşatacak bir gelişme gösterdi. Prusyalı subaylardan Helmut von Moltke, Hafız Paşa'ya Birecik üzerinden geri çekilip kuşatmadan kurtulmasını tavsiye etti. Hafız Paşa, geri çekilmeyi bir şerefsizlik saydığından teklifi reddetti ve yerinden kımlıdamadı.

Osmanlı ordusu, taarruz etmek veya geri çekilmek konusunda uzun süre tereddüt edip vakit kaybedince, Mısır ordusu 29 Haziran'da saldırıya geçti. Hafız Paşa ordusu 4 saat içinde, Mısır ordusu karşısında perişan oldu. Savaş alanında binlerce ölü, onbinlerce esir ve 160 parça top bırakıldı²⁵. Bu arada padişah II. Mahmut 1 Temmuz 1839'da öldü. Yerine 16 yaşında olan en büyük oğlu Abdülmecit padişah oldu. Birkaç gün sonra da Çanakkale önlerinde bulunan Osmanlı donanması, Mısır'a götürülerek Mehmet Ali Paşa'ya teslim edildi. Böylece Osmanlı Devleti, ordusuz ve donanmasız, yani savunmasız bir duruma gelmişti.

Osmanlı Devleti, beklenmeyen bir şekilde yenilgiye uğrayınca, yalnızca Mısır valiliğinin babadan oğula geçmesi koşuluyla, Mehmet Ali Paşa'dan barış istedi. Fakat Mehmet Ali Paşa, ancak Mısır'ı, Suriye'yi, Adana ve Maraş'ı Osmanlı Devleti kendisine vermeyi kabul ederse barışı kabul edeceğini bildirdi.

Bu gelişmeler karşısında, Rusya'nın Hünkâr İskelesi Antlaşmasından yararlanarak İstanbul üzerinde etkili olmasından çekinen İngiltere ve Fransa, sorunu bir Avrupa sorunu haline getirmeye karar verdi. Bu sıralarda İngiltere ile bir çatışmayı göze alamayan Rusya, bu karara katılmak zorunda kaldı. Bu devletlere Avusturya ve Prusya da katıldı. Avrupa devletleri, Osmanlı İmparatorluğu'na bir ortak nota göndererek, aralarında yapacakları görüşmelerin sonucu belli olmadan, Mısır ile bir antlaşma yapmamasını bildirdiler.

Avrupa devletleri, aralarında yaptıkları görüşmelerden sonra, Suriye'nin tekrar Osmanlı Devleti'ne bağlanmasını kararlaştırdılar.

25. Enver Ziya Karal *a.g.e.*, s. 142.

Bunun gerçekleşmesi için de Mehmet Ali Paşa'ya bir ulti-matom verilmesini, bunu reddederse, kuvvete baş vurulmasını istediler. Ancak Fransa bu karara karşı çıktı ve yeniden Mehmet Ali Paşa'nın yanında yer aldı. Hatta savaş hazırlıklarına başladı. Bu ise, Fransa ve İngiltere'nin arasını açtı²⁶.

Fransa'nın kabul etmemesine rağmen, İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya arasında 15 Temmuz 1840'da Londra'da bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşmayı Osmanlı Devleti de kabul ederek, 4 devletle sonradan bir antlaşma yaptı²⁷.

Mısır sorununa bir çözüm getirmek üzere yapılan Londra antlaşmasına göre; (i) Padişah Mısır valiliğinin babadan oğula geçmesini kabul ediyordu ve Güney Suriye ve Akka valilikleri de Mehmet Ali Paşa'ya veriliyordu; (ii) Mehmet Ali Paşa bu öneriyi on gün içinde kabul etmek zorundaydı. Eğer on gün içinde kabul etmezse Akka valiliği, yirmi gün içinde kabul etmezse Mısır valiliği zorla elinden alınacaktı; (iii) Mehmet Ali Paşa en geç yirmi gün içinde, Mısır'da bulunan Osmanlı donanmasını geri verecekti.

Bu antlaşma ile, 4 Avrupa devleti, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunacaklarını göstermiş ve garanti etmiş oldular. Mehmet Ali Paşa, Fransa'nın kararı tanımamasından güvence alarak, alınan kararların hiç birisini tanımadı. Bunun üzerine, Osmanlı İmparatorluğu, Mehmet Ali Paşa'nın üzerindeki bütün görevleri geri aldı ve O'nu asi ilân etti. Bu gelişmenin hemen ardından da Osmanlı, İngiliz, Avusturya ortak donanması Suriye kıyılarını kuşattı ve Lübnan'a asker çıkarttı. diğer taraftan, Kuzey'den ilerleyen bir Osmanlı Ordusu, İbrahim Paşa kuvvetlerini yenerek Suriye'den çekilmeye mecbur etti. Askeri alanda bu gelişmeler olurken, Osmanlı Devleti, 3 Kasım 1839'da "Tanzimat Fermanı"nı ilân etti²⁸.

Fransa, Osmanlı ordularının bu kadar çabuk harekete geçeceğini, Mehmet Ali Paşa kuvvetlerinin bozulacağını tahmin edemediğinden harekete geçememişti. Bu gelişmelerden sonra da İngiltere ile bir çatışmayı göze alamadığından, Mısır sorununda taraf değiştirmiştir.

Mehmet Ali Paşa bu gelişmeler karşısında Fransa'nın da desteğini kaybetmiş oldu. Üstelik bu gelişmeler olurken, 27 Kasım

26. Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 136; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 199.

27. Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 199.

28. Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 136.

1840'da bir İngiliz filosu İskenderiye önlerine gelmişti. İngiltere'nin baskısı üzerine Mehmet Ali Paşa, Mısır valiliğinin babadan oğula geçmesi karşılığında Osmanlı donanmasını geri vermeyi kabul etti. Osmanlı hükümeti her ne kadar savaşı devam ettirmek istiyordu ise de İngiltere'nin baskısıyla, anlaşmayı kabul etmek zorunda kaldı²⁹. Böylece savaş sona ermiş oldu.

Savaş halinin sona ermesinden sonra, Osmanlı Devleti, kendi toprağı olan Mısır'ın yeni statüsünü belirlemek için 13 Şubat 1841'de "Mısır Valiliği İmtiyaz Fermanı"nı yayınladı. Padişahın bu fermanına göre; (i) Mısır valiliği Mehmet Ali Paşa ve soyuna, babadan oğula geçmek üzere veriliyordu; (ii) Mısır valileri, Padişah tarafından Mehmet Ali Paşa soyundan kişiler arasından seçilip atanacaktır; (iii) Osmanlı Devletinin kanunları Mısır'da da uygulanacak, vergiler padişah adına toplanacaktı. Vergilerin bir kısmı her yıl İstanbul'a gönderilecekti; (iv) Mısır ordusu 18.000 kişiyi geçemeyecek, üst düzey subaylar Osmanlı Devleti tarafından atanacaktı; (v) Osmanlı Devleti'nin yaptığı antlaşmalar ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu Mısır için de geçerli olacaktı; (vi) Bu koşullara saygı gösterilmediği takdirde, Mısır'a verilen bu ayrıcalıklar geçersiz sayılacaktı³⁰.

Bu ferman ile Mısır, Osmanlı Devleti'ne bağlı, ancak özel statüsü olan bir eyalet haline gelmiştir. Mısır'ın bu statüsünün taraflarca kabul edilmesi ile de, 1831 yılından beri sürmekte olan sorun, resmen sona erdi.

MEHMET ALİ PAŞA İSYANININ SONUÇLARI

Osmanlı İmparatorluğu'nu 1831-1841 yılları arasında büyük sıkıntılara sokan Mehmet Ali Paşa isyanı, başlangıçta bir iç isyan niteliğinde görünmesine rağmen, sonradan önemli bir Avrupa sorunu haline gelmiştir. Bunlar da Osmanlı Devleti'nin başına yeni problemler çıkarmıştır. Mehmet Ali Paşa, isyanla birlikte gelişen isteklerini tam olarak gerçekleştiremedi. Fakat neticede Mısır'ı ailesine kazandırdı.

Mehmet Ali Paşa isyanının sonuçlarını şu şekilde sıralayabiliriz; (i) İsyanın başlangıcında Suriye ve Adana'yı da kontrolü altına

29. Oral Sander, *a.g.e.*, s. 121; Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 136.

30. Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 201-202.

alan Mehmet Ali Paşa, isyanın sonunda buralardan vaz geçmek zorunda kaldı. Ancak Mısır üzerinde ve Osmanlı Devleti'ne bağlı bir eyalet olarak kalmak koşuluyla bir hakimiyet kazanmıştı; (ii) Rusya, isyanın başlarında Osmanlı Devleti'ne yardım ederek ve Hünkâr İskeleyi Antlaşmasını imzalayarak, Osmanlı Devleti ve Boğazları üzerine avantaj elde etti. Ancak, sorunun ikinci aşamasında İngiltere ve Fransa'nın müdahaleleriyle bu durumunu kaybetti; (iii) İngiltere, Mehmet Ali Paşa'nın güçlenmesini önleyerek Hindistan ve Doğu akdeniz'deki güvenliğini ve çıkarlarını korudu. Bu arada Osmanlı Devleti ile yaptığı ticaret antlaşması ile, İmparatorluk üzerindeki çıkarlarını arttırdı. Mısır'ın İngiliz yüksek çıkarları açısından ne kadar önemli olduğunu gördü; (iv) Fransa, Mısır'da yeniden gelişen nüfuzunu sürdürmek için, Mısır sorununun önemli bir bölümünde Mehmet Ali Paşa'nın yanında yer aldı. Ancak, bunu Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması ilkesinde sürdürmek istedi. Fransa'nın bu iki yönlü politikası, zaman zaman kendisini diğer Avrupa devletleri karşısında yalnız bıraktı. Bu bakımdan Fransa kesin olarak bir çıkar sağlayamadı.; (v) Avusturya ise, Mısır sorunundan doğrudan bir çıkar beklemiyordu. Genel olarak, Avrupa güçler dengesi açısından bu isyanın bastırılmış olması, bu devletin politikası açısından başarı sayılmaktaydı; (vi) Osmanlı Devleti, bu isyanın sonucunda, ne kadar güçsüz olduğunu bir kez daha anladı. Bir valisinin isyanı karşısında bile, toprak bütünlüğünü sağlamak için yabancı devletlerin yardımına başvurmak zorunda kaldı; (vii) Bu isyan ve gelişimi sonrasında, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikasında Avrupa büyük devletlerinin ağırlığı daha fazla duyulmaya başladı; (viii) Osmanlı Devleti, hukuk yönünden Mısır'ı yeniden kendine bağlamakla beraber, gerçekte bu zengin ve stratejik önemi olan eyaletini kaybetti. Bunun arkasındanda Boğazlar gibi önemli bir sorunla karşı karşıya kaldı; (ix) Osmanlı Devleti, iç ve dış nedenlerin etkisiyle İmparatorluğun tarihi akışında önemli bir yeri olan "Tanzimat"ı ilân etti.

Bu tarihten sonra İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya, başta Balkanlar olmak üzere sürekli Osmanlı Devleti bölgesinde güç dengesi mücadelesi yapmışlardır. Örnek olarak, 1856 Kırım Savaşı, Fransa, İngiltere ve Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki güçler dengesini Rusya'ya karşı korumak amacıyla giriştikleri bir savaştır³¹.

Ülkesini ve birliğini korumanın yolunun Batılılaşmaktan geçtiğini düşünen Osmanlı, 1839 Tanzimat Fermanı'ndan sonra Batılılaş-

31. Mehmet Kocaoğlu, *Uluslararası İlişkiler*, Ankara 1993, s. 429.

rın baskısıyla 1856 İslahat Fermanı'nı, aydınların baskısıyla 1876 Anayasası'nı ilân etmiştir. Ancak, Batıdaki bilimsel, teknik, ekonomik ve siyasal gelişmelere ayak uyduramadı. Bu nedenle de, sadece Mehmet Ali Paşa'nın isyan çıkardığı toprakları değil, topraklarının çoğunu kaybetti. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da dış güçlerin etkisiyle tamamen yıkıldı.

Sonuçta iç isyanlar Osmanlı Devletini yıkan etkenlerin en önemlilerinden biri olmuştur. Fakat, Türk Ulusu, Atatürk'ün önderliğinde Kurtuluş Savaşı'nı kazanarak genç Türkiye Cumhuriyeti'ni kurdu³². Bunu da Lozan Barış Antlaşması ile herkese tescil ettirdi. Bu nedenle, Lozan Barış Antlaşması Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun, mevcudiyetinin ve uluslararası ilişkilere alınmasının uluslararası hukuk tarafından kabulünün resmi belgesidir³³.

BIBLIOGRAPHY

- ADAMS, Charles C., *Islam and modernism in Egypt*, London 1933.
- ALİ FUAT, "Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa", T.T.E.M. No: 19, (66).
- ALTUNDAĞ, Şinasi, "Mehmet Ali Paşa", *İslam Ansiklopedisi* c. 7, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- ..., *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı. Mısır Meselesi 1831-1841, I. Kısım*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- DODWELL, Henry, *The Founder of Modern Egypt*, Cambridge 1931.
- DORMAN, M., *History of the British Empire in the 19. Century*, London.
- ELIOT, Sir Charles, *Turkey in Europe*, London 1906.
- FREUND, *England in Agypten*, (*Zeits. f. Politik*), Berlin 1908.
- GÖNLÜBOL, Mehmet, *Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma*, Ankara 1968.
- HOWARD, Harry N., *The Partition of Turkey, A Diplomatic History 1913-1923*, howard Feretig, New York 1966.
- von JOCHMUS, *The Syrian war and the decline of the Ottoman Empire 1840-1848*, (Bd. 1 Augustus von Jochmus *Gesammelte Schriften*), I. Bd., Berlin 1883.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.
- KINROSS, Lord, *Atatürk, the Rebirth of A Nation*, Vieleneld and Nicolson, London 1965.

32. Bak: Lord Kinross, *Atatürk, the Rebirth of A Nation*, Wiedeneld and Nicolson, London 1965.

33. Bak: Mehmet Kocaoğlu, *a.g.e.*, s. 244; Harry N. Howard, *Partition of Turkey*.

- KOCAOĞLU, Mehmet, Uluslararası İlişkiler, Ankara 1993.
- KURAT, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya, Ankara 1978.
- KURTCEPHE, İsmail-BALCIOĞLU, Mustafa, Kara Harp Okulu Tarihi, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara 1992.
- LOW, Sindy, Egypt in Transition, London 1914.
- MARCEL, M.J., Egypt, Paris 1872.
- MILNER, Alfred, England in Egypt, London 1904.
- NAPIER, Charles, The War in Syria, 2c, London 1842.
- PHILBY, B. St. J.B., Arabia of the Wahhabis, London 1928.
- ..., Arabia, London 1930.
- PHILLIPS, W.A., The War of Greek Independence 1811-1833, London and New York 1897.
- SANDER, Oral, Siyasi Tarih. İlkçağlardan 1918'e, İmge Yayınevi, Ankara 1989.
- ..., Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü. Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme, Siyasal Bilgiler Fakültesi Basımevi, Ankara 1987.
- SANDERSON, E., The British Empire in the 19. century, 2c, London 1897.
- SANDERSON, TH., Africa in the ninetieth century, London 1898.
- SERGEANT, Lewis, Greece in the nineteenth century, London 1897.
- SKRINE, F.H., The Expansion of Russia 1815-1900, Cambridge 1904.
- ŞİMŞİR, Bilal, Ege Sorunu-Belgeler, c. I., Ankara 1976.
- UÇAROL, Rifat, Siyasi Tarih, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1982.
- WALPOLE, Sp., History of England from the Conclusion of the Great War in 1815, London 1880-86.
- WEIGALI, Arthur E.P. Brome, A history of Events in Egypt from 1788-1914, Edinburgh and London 1915.